

Олена АФОНІНА,

orcid.org/0000-0003-1627-6362

*доктор мистецтвознавства, професор,
професор кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) aolena7@gmail.com*

СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД НАУКОВОЇ РЕСТАВРАЦІЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МАЛЯРСТВА В УКРАЇНІ У 1920–1950-Х РОКАХ

Метою статті є актуалізація питань, пов'язаних з формуванням засад української реставрації монументального малярства в Україні, історія і розвиток якої досі залишаються малодослідженою ланкою у вітчизняному культурному процесі. Окреслено процес становлення української реставраційної школи, що віддзеркалює усі риси культурно-національного, мистецького та соціально-політичного життя в Україні в період 1920–1950 рр. Визначено, що відродження української державності в 1918 році та національне піднесення стимулювало нові тенденції в мистецтві та супутніх галузях, зокрема, реставрації, прямуючи в унісон з тенденціями розвитку європейської реставраційної теорії та практики. З'ясовано, що «перші паростки» наукової реставрації монументального малярства, які виникли на тлі церковно-археологічних ідей «приведення до первісного стану», а по суті традиційного перемальовування історичного стінопису, формувались у колі перших митців-модерністів, зокрема їх наставника – Михайла Бойчука. Через аналіз доробку перших українських реставраторів простежено складний шлях становлення галузі в період 1920–1930 рр., що став етапом закладання наукових підвалин реставраційної справи в Україні. З цього періоду реставрація починає формуватися як самостійна дисципліна, що ґрунтується на науковому вивченні твору мистецтва, особливо національного. Та вже на ранніх стадіях розвитку усі здобутки, забарвлені національними проявами, були знецінені та призупинені у примусовий спосіб. З трагічних 1930-х років починається нова фаза розвитку української реставраційної школи на теренах нової більшовицької держави. Водночас активна діяльність українських реставраторів повоєнного періоду стала запорукою відродження пам'яткоохоронних засад, удосконаленню та напрацюванню нових методичних розробок, формуванню нової генерації українських реставраторів-монументалістів.

Ключові слова: українське монументальне малярство, наукова реставрація, Михайло Бойчук, Микола Касперович, Лука Калениченко, охорона пам'яток.

Olena AFONINA,

orcid.org/0000-0003-1627-6362

*Doctor in Art Studies,
Professor at the Department of Art Study Expertise
National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine) aolena7@gmail.com*

THE ESTABLISHMENT OF THE PRINCIPLES OF THE SCIENTIFIC RESTORATION OF MONUMENTAL PAINTING IN UKRAINE IN THE 1920–1950 S.

The purpose of the work is to update issues related to the formation of the principles of the Ukrainian restoration of murals in Ukraine, the history and development of which still remain an understudied section in the national cultural process. The process of the formation of the Ukrainian restoration school is outlined, which reflects all the features of the cultural and national, artistic and socio-political life in Ukraine in the period of 1920–1950 s. It is determined that the revival of Ukrainian statehood in 1918 and the national rise stimulated new trends in art and related fields, in particular the restoration, moving in unison with the development trends of European restoration theory and practice. It was found that the “first sprouts” of the scientific restoration of monumental painting, which arose against the background of church and archaeological ideas of “bringing back to the original state”, and in essence the traditional repainting of historical murals, were formed in the circle of the first modernist artists, in particular, their mentor – Mykhailo Boychuk. Through the analysis of the work of the first Ukrainian restorers, the complex path of this branch development in the period 1920–1930 was traced, which became the stage of laying the scientific foundations of restoration work in Ukraine. From this period, restoration begins to take shape as an independent discipline based on the scientific study of a work of art, especially a national one.

But already at the early stages of development, all achievements colored by national manifestations were devalued and suspended in a forced manner. From the tragic 1930 s, a new phase of the development of the Ukrainian restoration school began on the territory of the new Bolshevik state.

Key words: *Ukrainian monumental painting, scientific restoration, Mykhailo Boychuk, Mykola Kasperovych, Luka Kalenychenko, monuments protection.*

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. дослідження та реставрація стародавніх пам'яток, в т. ч. історичного стінопису, покладалися на низку археологічних товариств, які діяли на той час в Україні: Київська комісія для розбору давніх актів, Історичне товариство Нестора-літописця, товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, Київське церковно-археологічне товариство тощо. Під їх опікою перебували найстаріші пам'ятки архітектурно-мистецької спадщини Києва та України, серед яких: Софійський собор, храми Києво-Печерської лаври, Михайлівський собор Золотоверхого монастиря, церква Спаса на Берестові та інші. Проте їх діяльність, як і будь-які заходи з реставрації, мали узгоджуватися та координувалися Імператорською археологічною комісією в Санкт-Петербурзі, а основний зміст теоретичних концепцій спирався на принцип археологічного вивчення пам'ятки шляхом «розкриття» її від пізніших нашарувань.

Після подій 1917 року та створення Української Центральної ради функції колишньої «Імператорської археологічної комісії» перейшли до новоствореного Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСМУ) під керівництвом директора Київського міського художньо-промислового та наукового музею М.Ф. Біляшівського (1867–1926) (Нестуля, 2008: 6]. До компетенції установи увійшло широке коло пам'яткоохоронних завдань: заходи щодо наукової реєстрації, організація досліджень і розкопок, охорона та збереження пам'яток старовини та мистецтва, популяризація української національної історико-культурної спадщини [Нестуля, 2005: 44]. Величезний масштаб діяльності спонукав до залучення до лав комітету відомих діячів культури та мистецтва, серед яких: історики М.С. Грушевський і В.Л. Модзалевський, музеєзнавець П.П. Курінний, мистецтвознавець Г.Г. Павлуцький і К.В. Широцький, художники Ф.Г. Кричевський та О.О. Мурашко, етнограф Д.М. Щербаківський, пам'яткоохоронець Ф.Л. Ернст та інші.

Дійсним членом Комітету став і відомий на той час художник, професор новоствореної Академії мистецтва та прибічник ідей відродження української державності Михайло Бойчук. Як представник нової формації митців, творча особистість якого формувалась у європейському мистецькому

середовищі, Бойчук виявляв гострий інтерес до проблем збереження мистецької спадщини України. Ще під час свого навчання за кордоном, в період 1899–1910 рр., він захоплювався натурним вивченням визначних пам'яток світового мистецтва, музейних колекцій, а також оволодів навичками реставраційної справи. Дослідження технології стародавнього живопису та властивостей художніх матеріалів, що мали місце в традиції європейської реставраційної школи, чудовим чином вкладалися у принципи мистецької ідеології М. Бойчука, визначивши головний зміст і сутність його творчих пошуків.

Аналіз досліджень. На сьогодні ми маємо обмаль матеріалів про реставраційну діяльність в Україні досліджуваного періоду. Як вже зазначено, одна з ключових ролей у збереженні та розвитку реставрації монументального малярства в першій третині ХХ ст. належала Михайлу Бойчуку та учням його школи. Проте переважна більшість наукових розвідок присвячена аналізу їх творчого доробку. Окремі аспекти, що торкаються проблематики реставраційної діяльності митців, викладені у наукових розвідках С. Білоконя, Т. Тимченко, О. Білик, О. Ріпка, Н. Крутенко, С. Іванисько, О. Кашуба-Вольвач, Л. Ковальської і Н. Присталенко та О. Нестулі. Подальші кроки у розвитку галузі мають недостатнє висвітлення в науковому просторі. Методологія дослідження ґрунтується на історичному, когнітивному, системному та культурологічному методах та підходах.

Мета статті – розгляд та актуалізація питань, пов'язаних з формуванням засад української реставрації монументального малярства в Україні у 1920–1950 оках.

Виклад основного матеріалу. Свій беззаперечний авторитет як відомого знавця старовинного мистецтва та майстра реставраційної справи Бойчук здобув після повернення з Європи до Львова, де прийняв пропозицію директора Львівського національного музею І. Свенціцького обійняти посаду хранителя. Завдяки наполегливій праці та лідерським якостям, у співпраці зі своїми ідейними однодумцями М. Касперовичем, С. Налепінською та Х. Шрамм Бойчук створив у місті школу наукової реставрації (Ковальська, Присталенко, 2010: 36). Окрім відновлення іконопису з музейної колекції, працювали зі стінописами Собору Св. Юра, каплиці Дяківської бурси у

Львові, церкви монастиря Воздвиження Чесного Хреста сестер василіанок в с. Словіта на Львівщині (Білик, 2022: 9). На запрошення Російського археологічного товариства М. Бойчук виконував реставраційні роботи у церкві села Лемешів на Чернігівщині, обстежував стан монументального малярства в храмах Києва, а також Москви та Новгороду (Соколюк, 2014: 38). Вочевидь, подорож до Росії викликала у Бойчука суперечливі відчуття. Досліджуючи, і водночас, шукаючи натхнення у стародавніх зразках стінопису й архітектури, він був неабияк вражений їх занедбаним станом та методами збереження (Ковальська, Присталенко, 2010: 41; Тимченко, 1997: 61). Повертаючись до України, в своєму листі до М. Грушевського митець зазначає: «...прекрасні образи і розписи віддають малокваліфікованим реставраторам, які вже встигли наробити стільки лиха. Коли ж всі зрозуміють, що сталося, люди надто довго матимуть що оплакувати» (Білокінь, 1989: 4).

Після січневого збройного повстання 1918 року та обстрілів Києва під загрозою опинились найвидатніші пам'ятки історії та архітектури. Ініціативною групою українських діячів науки і культури була створена спеціальна комісія для огляду пошкоджень та складання проєктів необхідних реставраційних заходів. Перш за все увага була прикута до Софійського собору Києва, де вже певний час спостерігався процес руйнування унікального фрескового живопису та мозаїчних зображень, що фіксувався, організованою в 1912 році історичним товариством Нестора-Літописця, Софійською комісією (ЦДІАК України, Ф. 725. Оп. 1. Спр. 11). До складу комісії, що проводила обстеження монументального малярства Софійського собору, був запрошений і М. Бойчук. В квітні 1919 року, досліджуючи стан розписів хрещальні собору разом з Г. Лукомським та І. Моргілевським, він запропонував консерваційні заходи, що унеможлилювали будь-яке підновлювання первісних фресок та інші додатки «ложно трактованої реставрації» (Тимченко, 2001: 64). Слід зазначити, що його «інноваційні» методи викликали певний дискурс в колі авторитетної комісії, що брала участь у обстеженні. Та не зважаючи на усі зауваження про ймовірний «неестетичний вигляд» фрескового малярства, метод Бойчука в цілому був схвалений та втілений у життя.

Серед інших відомих пам'яток архітектурно-мистецької спадщини, де Бойчук здійснював дослідницьку та реставраційну роботу: Київська Успенська церква на Подолі (1918) (ЦДАВО України, Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 217), Михайлівська церква Видубицького монастиря (1922) (Білокінь,

1988: 11). та Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові, де він виконав пробне розкриття фрескових зображень хрещальні (1925) (Корнієнко, 2016: 134]. Розкриваючи засобами реставрації образи старих майстрів, приховані під пізніми шарами фарб, митець намагався відродити забуті техніки та традиції образотворення, стверджуючи, що твір мистецтва «не археологія, а вічно жива правда» (Білик, 2022: 5).

Важливе значення у розвитку реставраційної галузі в Україні мала також діяльність сподвижників та представників школи М. Бойчука, зокрема, Миколи Касперовича (1885–1938), який став першим реставратором, організованою у 1924 році, Реставраційної майстерні при Лаврському музеї культів та побуту (з 1926 – Всеукраїнський музейний городок (ВМГ)). Касперович співпрацював з Бойчуком у дослідженнях і реставрації монументального малярства та налагоджував справу наукової реставрації станкового живопису, виконуючи роботу для багатьох музеїв Києва та України. Ознакою нового ставлення до реставраційної справи стало вивчення, послідовне фіксування та детальне документування музейних предметів, процесів їх реставрації зі складанням облікових карток (Курінний, 1927: 163). Завдяки науковій діяльності М. Касперовича, пов'язаній з дослідженнями технологічних особливостей та удосконаленням методів реставрації, охорони й збереження пам'яток станкового малярства, реставраційна справа в Україні вийшла на новий щабель розвитку.

Після остаточного утвердження в Україні більшовицької влади усі музейні та реставраційні заклади опиняються в лещатах антирелігійної пропаганди. В 1931 році на базі майстерні ВМГ створюється нова Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня (ВХРРМ), що мала б керівні та контролюючі функції в сфері реставрації. Керівництво майстернею доручили колишньому очільнику Чернігівського історичного музею М.Г. Вайнштейну (1894–1952) (ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 11. Спр. 526). Маючи на меті розгортання реставраційної справи по всій країні, Вайнштейн прийнявся за налагодження наукової реставрації пам'яток образотворчого, ужиткового мистецтва, а також архітектури – нового напрямку роботи, який в 1932 році очолив пам'яткоохоронець та етнограф К.В. Мощенко (1876–1963) (Нестуля, 1991: 70). Глибоко переймаючись долею пам'яток архітектурно-мистецької спадщини ним було досліджено та складено низку проєктів реставрації найвидатніших храмів Києва: Володимирського та Софій-

ського соборів, Андріївської церкви, Успенського собору та Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, тощо (ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 11. Спр. 526). Крім того, заклад здійснював підготовку кадрів в галузі реставрації та проводив активну методичну і просвітницьку роботу.

Впродовж 30 років, попри зусилля української наукової та культурної громадськості, країну охопили цілковита байдужість та нігілістичне ставлення до свого мистецького минулого. Особливо це торкнулося пам'яток культового призначення, які сприймалися як пережитки доби капіталізму, незалежно від їх історико-мистецької вартості. Водночас негативні тенденції набирали обертів і в практиці збереження та реставрації творів мистецтва, що спричинило повну деградацію в музейній і пам'яткоохоронній царинах. З метою залучення будь-яких асигнувань та зацікавлення громадськості справою реставрації керівництво реставраційних майстерень ініціює отримання замовлень з-за кордону та проведення масових антирелігійних виставок (ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 11. Спр. 528). Проте спроба побудувати свою економічну базу без допомоги держави не давала позитивних результатів. Вже через три роки, не маючи належного матеріального забезпечення та устаткування, ВХРРМ припиняє свою діяльність.

Наразі подальша доля як мистецької спадщини, так і творчої інтелігенції залежала від примх та амбіцій центральних органів влади. Складовою державної політики СРСР стало нищення пам'яток матеріальної культури України під приводом боротьби з залишками ворожої контрреволюційної ідеології та релігійної пропаганди. В зв'язку з будівництвом урядового кварталу в районі Софійської площі та Михайлівського монастиря в 1934 році ЦК КП (б) України видає постанову про знесення найстародавніших культових пам'яток – Михайлівського Золотоверхого собору (1108) та Василівської (Трохсвятительської) церкви (1183) (Коренюк, 2013: 22). Однак, перед знесенням собору було вирішено демонтувати з його стін найцінніші фрески та мозаїки. Для цієї мети була створена спеціальна комісія під керівництвом фахівців з Ленінградської академії мистецтв. У 1934 році демонтовані зі стін фрагменти мозаїчних панно та стінописів перевозили до Музейного городка, де завершувався процес перенесення їх на нову основу (Коренюк, 2013: 34). До розкриття та демонтажу фресок собору був залучений і М. Касперович (Тимченко, 2012: 30).

Між тим новий політичний курс тоталітарного режиму запустив маховик переслідувань,

«чисток» та репресій в країні. Хвиля звинувачень у націоналізмі, шпигунстві та русофобії, шквал жорсткої критики в адресу української інтелігенції, стали причиною фізичного знищення цілої когорти діячів культури та мистецтва. У 1934 році винесено звинувачення у «ворожій контрреволюційній діяльності» та засуджено на три роки заслання у Казахстані К. Мошенка (Нестуля, 1991: 71). В липні 1937-го було заарештовано та розстріляно М. Бойчука та його дружину С. Налепінську-Бойчук, в травні 1938 року – страчено М. Касперовича, в 1938 році був розстріляний археолог і мистецтвознавець Микола Макаренко, який активно протидіяв знесенню Михайлівського Золотоверхого собору (Коренюк, 2013: 24).

Попри це окремим представникам творчої інтелігенції все ж вдалося уникнути трагічної долі своїх товаришів по цеху. Одним з них був дослідник та реставратор Лука Калениченко (1898–1968). Саме з його ім'ям пов'язані подальше становлення і розвиток реставрації монументального малярства в Україні. Закінчивши у 1931 році навчання у Київському художньому інституті, Л. Калениченко вивчав реставраційну справу у майстернях Ермітажу та Третьяковської галереї. Впродовж 1932–1936 рр. працював в різних музейних установах України, в т. ч. у лаврському Музейному містечку (ЦДАВО України, Ф. 166. Оп. 11. Спр. 529), де пройшов стажування у майстернях ВХРРМ. В 1937 році Калениченко був звинувачений у розкраданні музейних колекцій та будівництві «контрреволюційних експозицій», ставши об'єктом наклепів та цькувань у пресі (Крутенко, 2004: 44). Та після зняття звинувачень був зарахований у штат реставраторів Київського музею російського мистецтва, а в 1945 році став директором Центральних державних реставраційних майстерень. Знайшовши своє покликання у справі реставрації, Лука Петрович цілковито віддався улюбленій професії та зайнявся відновленням монументальних розписів архітектурних пам'яток України. Вихолощена репресіями 30 років, поруйнована наслідками Другої світової ця галузь особливо потребувала уваги. В 1946 році за розпорядженням Ради міністрів СРСР на базі відділу капітального будівництва Держбуду УРСР був заснований Республіканський спеціалізований трест з будівництва монументів і реставрації пам'яток архітектури («Будмонумент»), на який було покладено роботи, пов'язані з реставрацією, будівництвом, вивченням і дослідженням пам'яток архітектури та будівель, що мають художньо-історичну цінність (ЦДАВО України. Ф. 4794. Оп. 1. Спр. 6). Пріоритетним завданням, організова-

них у структурі тресту архітектурно-проектних, творчо-скульптурних, столярних майстерень та цехів, було відновлення архітектурних об'єктів, зруйнованих та пошкоджених під час війни. У 1947 році Л. Калениченко разом з Є. Мамолат, О. Плющ та Ф. Демидчук-Демчук увійшов до штату майстерні монументального живопису, що розпочала свою роботу на базі Академії архітектури України. Не зважаючи на суттєві економічні та практичні труднощі, колектив майстерні приступив до реставрації стінописів найвизначніших пам'яток київської архітектури: Володимирського та Софійського соборів, Кирилівської та Андріївської церкви, храмів Києво-Печерської лаври.

Першою «ластівкою» стало відновлення монументального малярства Володимирського собору (1947–1952), досвід роботи над яким сприяв введенню в практику реставрації нових методичних розробок. Зокрема, метод картографічної фіксації стану настінного живопису та процесів його реставрації, розроблений самим Л.П. Калениченком. Картограма здійснених заходів стала своєрідним «звітом про проведену роботу», виконаним у графічній формі. Вона давала можливість наглядно уявити весь обсяг роботи, виявити де і як проведена та чи інша реставраційна операція, простежити які зміни внесені в проект реставрації в процесі здійснення заходів.

У 1951 році було прийнято рішення про початок відновлення ансамблю розписів Софійського собору в Києві, якому, починаючи з 1844 року,

передувало декілька циклів реставрації. Роботу доручили вже сформованій групі київських фахівців, яку очолив Л. Калениченко, під науковим керівництвом професора В. Лазарева (Коренюк, 2018: 169). До роботи в Софійському соборі активно залучалася і молодь, зокрема, випускники Київського училища прикладного мистецтва, що стало запорукою формування нової школи українських реставраторів-монументалістів (Крутенко, 2004: 45). Важливим результатом їхньої роботи стало майже повне звільнення фрескових розписів від пізніх олійних нашарувань XIX ст.

Висновки. Період 1920–1930 р. – один з найважливіших та найтрагічніших сторінок в історії української реставрації. Закладене М. Бойчуком і М. Касперовичем нове розуміння реставрації як наукової дисципліни, кероване принципами ґрунтовного вивчення технології та недоторканості автентичності пам'ятки, мало виняткове значення для становлення вітчизняної реставраційної галузі. Та вже на ранніх стадіях розвитку усі їх здобутки, забарвлені національними проявами, були знецінені та зупинені у насильницький спосіб. Активна дослідницька та реставраційна діяльність українських реставраторів повоєнного періоду, зокрема Л. Калениченка, стали запорукою відродження пам'яткоохоронних засад після занепаду галузі в 1930 -ті роки, удосконаленню та напрацюванню нових методичних розробок, формуванню нової генерації українських реставраторів-монументалістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нестуля О.О. та ін. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.) зб. докум. і матер. 2008. Київ : НАН України, Ін-т України. 320 с.
2. Нестуля О. О. Створення Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні ЦКОП-СІМУ. *Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України*. 2005. № 4 (17). С. 42–46.
3. Ковальська Л., Присталенко Н. Михайло Бойчук та його школа монументального мистецтва : альбом. 2010. Київ : НХМУ, 279 с.
4. Білик О. Монументальна школа Михайла Бойчука. *Михайло Бойчук і бойчукісти* : біобібліогр. довід. 2022. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=14392>
5. Соколюк Л. М. Бойчук та його школа. 2014. Харків : Савчук О.О. 386 с.
6. Тимченко Т. Бойчукізм і українська реставрація. *Образотворче мистецтво*. 1997. № 3–4. С. 60–62.
7. Білокінь С. Михайло Бойчук у листуванні. *Соціалістична культура*. 1989. №7. С. 4–5.
8. Листування з історичним товариством Нестора-літописця про організацію археологічних розкопок та реставрацію Софійського собору (1910–1918) *ЦДІАК України* (Центр. держ. істор. архів м. Києва), Ф. 725. Оп. 1. Спр. 11. 35 арк.
9. Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.). *Пам'ятки України: історія і культура*. 2001. № 4 (133). С. 48–71.
10. Листування відділу з міськими установами і окремими особами про охорону пам'яток старовини. (1917–1918). *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищих органів влади) Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 217. 21 арк.
11. Білокінь, С. Михайло Бойчук і проблеми монументалізму. *Пам'ятки України*. 1988. № 2. С. 10–13.
12. Корнієнко В. Питання збереження фресок Успенського собору Єлецького монастиря у 1927 р. (за документами фонду Олекси Новицького). *Славістична збірка*. 2016. № 2. С. 130–137.
13. Курінний П. Три роки праці реставраційної майстерні лаврського музею культур та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924–1927). *Український музей*. 1927. № 1. С. 161–168.
14. Документи по Всеукраїнській художньо-реставраційній та репродукційній майстерні за 1932 р. *ЦДАВО України* (Центр. держ. архів вищих органів влади), Ф. 166. Оп. 11. Спр. 526. 32 арк.

15. Нестуля О.О. Служив натхненно і щиро (К.В. Мощенко). *Репресоване краєзнавство (20–30 роки)*. 1991. С. 64–72.
16. <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/5533>
17. План роботи художньо-реставраційної та репродукційних майстерень ВМГ (1933–1934) ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищих органів влади), Ф. 166. Оп. 11. Спр. 528.
18. Коренюк Ю.О. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору. Каталог. Київ: ВД «АДЕФ Україна», 2013. 204 с.
19. Тимченко Т. Микола Касперович. Матеріали до біографії. *Українська художня культура: історія та сучасні проблеми* : зб. наук. пр. 2012. С. 57–71.
20. Документи по реставраційній майстерні ВМГ (1939) ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищих органів влади). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 529.
21. Крутенко Н. Лука Калениченко – реставратор і пам'яткоохоронець. *Пам'ятки України. Історія та культура*: науковий часопис. 2004. № 4. С. 43–51.
22. Статут тресту «Будмонумент» (1947) ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищих органів влади). Ф. 4794. Оп. 1. Спр. 6.
23. Коренюк Ю.О. Художній ансамбль Софії Київської – історичні приклади втілення реставраційної концепції відтворення пам'ятки в первинному вигляді. *Культурологічна думка*, 2018. № 13. С. 158–183.

REFERENCES

1. Nestulia O.O. ta in. (2008) Okhorona pamiatok istorii i kultury v Ukraini (1917–1919 rr.) [Protection of historical and cultural monuments in Ukraine (1917–1919)] Zb. dokum. i mater. Kyiv : NAN Ukrainy – NAS of Ukraine, In-t Ukrainy. 320 s. [in Ukrainian].
2. Nestulia O. O. (2005) Stvorennia Tsentralnogo komitetu okhorony pamiatok starovyny i mystetstva v Ukraini TsKOP-SIMU [Creation of the Central Committee for the Protection of Monuments of Antiquity and Art in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Poltava University of Consumer Cooperation of Ukraine*, 4 (17). 42–46. [in Ukrainian].
3. Kovalska L., Prystalenko N. (2010) Mykhailo Boichuk ta yoho shkola monumentalnogo mystetstva : albom [Mykhailo Boychuk and his school of monumental art]. Kyiv: NKhMU – National artist Museum of Ukraine, 279 s. [in Ukrainian].
4. Bilyk O. (2022) Monumentalna shkola Mykhaila Boichuka. [Mykhailo Boychuk Monumental School] Mykhailo Boichuk i boichukisty : biobibliohr. dovid. <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=14392> [in Ukrainian].
5. Sokoliuk L. M. (2014) Boichuk ta yoho shkola. [Boichuk and his school]. Kharkiv : Savchuk O.O. 386 s. [in Ukrainian].
6. Tymchenko T. (1997) Boichukizm i ukrainska restavratsiia. [Boichukism and Ukrainian restoration] *Obrazotvorche mystetstvo – Fine art*, 3–4. 60–62. [in Ukrainian].
7. Bilokin S. (1989) Mykhailo Boichuk u lystuvanni. [Mykhailo Boychuk in correspondence]. *Sotsialistychna kultura – Socialist culture*, 7. 4–5. [in Ukrainian].
8. Lystuvannia z istorychnym tovarystvom Nestora-litopystsia pro orhanizatsiiu arkeolohichnykh rozkopok ta restavratsiui Sofiiskoho soboru (1910–1918) [Correspondence with the historical society of Nestor the chronicler about the organization of archaeological excavations and the restoration of St. Sophia Cathedral (1910–1918)]. *TsDIAK Ukrainy (Central state archive of higher authorities)*, F. 725. Op. 1. Spr. 11. 35 ark.
9. Tymchenko T. (2001) Kyivska shkola restavratsii stankovoho maliarstva (1920–1930 rr.). [Kyiv school of restoration of easel painting (1920–1930)] *Pamiatky Ukrainy: istoriia i kultura – Sights of Ukraine: history and culture*, 4 (133). 48–71. [in Ukrainian].
10. Lystuvannia viddilu z miskymy ustanovamy i okremymy osobamy pro okhoronu pamiatok starovyny [Correspondence of the department with city institutions and individuals on the protection of ancient monuments]. (1917–1918). *TsDAVO Ukrainy (Central state archive of higher authorities)* F. 2581. Op. 1. Spr. 217. 21 ark. [in Ukrainian].
11. Bilokin S. (1988) Mykhailo Boichuk i problemy monumentalizmu. [Mykhailo Boychuk and the problems of monumentalism]. *Pamiatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 2. 10–13. [in Ukrainian].
12. Korniienko V. (2016) Pytannia zberezhennia fresok Uspenskoho soboru Yeletskoho monastyria u 1927 r. (za dokumentamy fondu Oleksy Novytskoho) [The issue of preservation of the frescoes of the Dormition Cathedral of the Yeletsky Monastery in 1927 (according to the documents of the Oleksa Novytsky Foundation)]. *Slavistychna zbirka – Works in Slavic Studies*, 2. 130–137 [in Ukrainian].
13. Kurinnyi P. (1927) Try roky pratsi restavratsiinoi maisteri lavrskoho muzeiu kultiv ta pobutu nad konservatsiieiu ta restavratsiieiu muzeinykh zbirk (1924–1927). [Three years of work of the restoration workshop of the Lavra Museum of Cults and Life on the conservation and restoration of museum collections (1924–1927)]. *Ukrainskyi muzei – Ukrainian Museum*, 1. 161–168. [in Ukrainian].
14. Dokumenty po vseukrainskii khudozhno-restavratsiinii ta reproduktsiinii maisteri za 1932 r. [Documents on the All-Ukrainian Art Restoration and Reproduction Workshop for 1932]. *TsDAVO Ukrainy (Central state archive of higher authorities)*, F. 166. Op. 11. Spr. 26. 32 ark. [in Ukrainian].
15. Nestulia O.O. (1991) Sluzhiv natkhneno i shchyro (K.V. Moshchenko). [Served inspired and sincerely (K.V. Moshchenko)]. *Репресоване краєзнавство (20–30 роки)*. 64–72. <http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/5533>. [in Ukrainian].
16. Plan poboty khudozhno-pestavratsiinoi ta peproduktsiinykh maicteren VMH (1933–1934) [Work plan of the art-restoration and production workshops of VMG]. *TsDAVO Ukrainy (Central state archive of higher authorities)*, F. 166. Op. 11. Spr. 528. [in Ukrainian].

17. Koreniuk Yu.O. (2013) Mozaiky Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru [Mosaics of St. Michael's Cathedral]. Katalog. Kyiv: VD "ADEF Ukraina". 204 s. [in Ukrainian].

18. Tymchenko T. (2012) Mykola Kasperovych. Materialy do biohrafii [Mykola Kasperovych. Materials for biography]. Ukrainska khudozhnia kultura: istoriia ta suchasni problemy : zb. nauk. pr. – Ukrainian artistic culture: history and modern problems, 57–71. [in Ukrainian].

19. Dokumenty po restavratsiinii maisterni VMH (1939) [Documents on the VMG restoration workshop]. TsDAVO Ukrainy (Central state archive of higher authorities). F. 166. Op. 11. Spr. 529. [in Ukrainian].

20. Krutenko N. (2004) Luka Kalenychenko – restavrador i pamiatkookhoronets [Luka Kalenichenko is a restorer and preservationist]. Pamiatky Ukrainy: Istoriia ta kultura: naukovyi chasopys – Sights of Ukraine: history and culture, 4. 43–51 [in Ukrainian].

21. Statut trestu "Budmonument" (1947) [Charter of the "Budmonument" trust] TsDAVO Ukrainy (Central state archive of higher authorities). F. 4794. Op. 1. Spr. 6 [in Ukrainian].

22. Koreniuk Yu.O. (2018) Khudozhnii ansambl Sofii Kyivskoi – istorychni pryklady vtilennia restavratsiinoi kontseptsii vidtvorennia pamiatky v pervynnomu vyhliadi. [Artistic ensemble of Sofia of Kyiv – historical examples of the implementation of the restoration concept of reproducing the monument in its original form]. Kulturolohichna dumka – The Culturology Ideas, 13. 158–183 [in Ukrainian].